

68. Маярчак С.П. Літописні Бакота і Пониззя у Середньому Подністров'ї / С.П. Маярчак // Археологія. – 2009. – № 2. – С. 23–33.
69. Могилов О.Д. Теремці – поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі / О.Д. Могилов // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я : Зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя відділу старожитностей Кам.-Под. держ. істор. муз.-запов. / Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 23–31.

Гуцал В.А. Летописная Бакота в исследованиях И.С. Винокура

В статье анализируются результаты археологических исследований профессора Каменец-Подольского университета И.С. Винокура, полученные при раскопках памятников летописной Бакоты и ее окрестностей.

Ключевые слова: И.С. Винокур, Бакота, черняховская культура, ранние славяне, древнерусская народность, Галицкая земля, Понизье, археологические исследования.

Hutsal V.A. Annalistic Bakota in research by I.S. Vynokur

In the article gives analyzes the results of archaeological research of professor Kamyanets-Podilskiy University I.S. Vynokura, obtained during excavations of annalistic Bakota monuments and its environs.

Key words: I.S. Vynokur, Bakota, Slavic culture, the early Slavs, ancient ruses nationality, Halych Land, lower reaches, archeological research.

Надійшло до редакції: 27.10.2015 р.

УДК 902.03(477.53)»16»

Є.М. ОСАДЧИЙ

Майдан Розрита Могила

У статті наводяться дані про картографічних роботах на одному з найбільших майданів Дніпровського Лівобережжя Розрита Могила. У результаті використання сучасних ГІС-технологій проведено порівняння всіх наявних планів Розритої Могили. Внесено поправки в адміністративну розташування пам'ятки та її основні характеристики. Автор наводить свої аргументи на користь приналежності Розритої Могили до пам'ятко селітроваріння. Публікуються дані про аналогічні об'єкти, пов'язані із селітроваріння.

Ключові слова: пам'ятки селітроваріння, археологія, майдан Розрита Могила.

На початку XVII ст. Більське городище було одним з центрів селітроваріння на Лівобережній Україні. Значна кількість курганів і вали Західного укріплення були сировинною базою, що приваблювала майстрів на південно-східний кордон Речі Посполитої. Тут працювали ватаги майже зі всієї Задніпрянщини. Ця територія входила до складу Селітряної Держави, а згодом була захоплена родиною князів Вишневецьких. Один із найбільш великих майданів околиць Більського городища – Розрита Могила є однією з дискусійних археологічних пам'яток регіону.

Обстеження майдану здійснювалося І. Зарецьким, І. Ляпушкіним, Г. Сидоренко, Г. Ковпаненко, А. Моруженко. Картографічні роботи на пам'ятці проводилися Б. Шрамком у 1951 р. та Т. Варвянською і О. Супрунечком у

1994 р. [5, с. 18]. Історіографічні дані про Розриту Могилу узагальнені у спільній праці Т. Варвянської та О. Супруненка [2, с. 9–22].

У 2015 р. колективом Історико-культурного заповідника «Більськ» за участю С. Заднікова, О.В. Короті й автора проведено картографування курганних могильників навколо Розритої Могили. Особливу увагу приділено топографії самого майдану. Для створення плану використано прилад супутникової навігації «Garmin C 62», а матеріали, отримані у ході польових досліджень оброблені у програмі ГІС «Панорама 2011». Коригування даних польових обмірів здійснювалось за допомогою ортофотознімків. У результаті створено загальний план курганних могильників і майдану Розрита Могила, уточнено розміри та конфігурацію цієї пам'ятки.

Майдан Розрита Могила розташований за 4,8 км на північний схід від північно-східної околиці с. Лихачівка, за 2,1 км та на північний захід від північної околиці с. Мала Рублівка у складі курганного могильника. Займає підвищення вододілу річок Ворскла та Мерла. Висота над рівнем заплави становить 14 м. Майдан кільцеподібної форми. Його діаметр становить 100 м, висота – 6,2 м. По середині знаходиться округла яма діаметром 40–42 м і глибиною 7 м від вершини. Насип має п'ять проходів, що знаходяться на висоті 2–2,5 м від підосши. Їх ширина у верхній частині становить 15 м, в нижній – 4–5 м. У північній частині майдану знаходиться триангуляційний майданчик, нині зруйнований.

У північній та північно-західній частині майдану навколо насипу є вал і рів. Ширина валу становить 2–5 м, висота – 0,5–1,5 м. Рів має ширину від 14 до 21 м і глибину 1,5 м. Зовнішній діаметр рову – 220 м. У південній частині рів і вал зруйновані.

З півдня розташовані «вуса» відпрацьованого ґрунту у вигляді довгих буртів шириною від 6 до 22 м і висотою 1–1,6 м. На дні ями зафіксовано заглиблення овальної форми розмірами 16 x 22 м з трьома округлими ямами. Майдан задернований, поли та рів укриті молодими деревами та кущами. У північно-східній частині знаходиться кар'єр із видобутку чорнозему, що зруйнував частину викиду. За 25–30 м на південь від майдану знаходяться плями обпаленої глини, що були вперше виявлені В. Приймаком у 2007 р. [5, с. 18].

У попередніх публікаціях розміри майдану були значно завищені. Розбіжність у розмірах сягає 50 м, а висоти – 4–5 м. Розмір насипу вказаний 150 м, а висота 10–11 м. Дані розміри були взяті з публікації Б. Шрамка, план якого до сьогодні є одним з точних відображень Розритої Могили [14, рис. 1]. Для порівняння і встановлення розбіжностей у промірах було зіставлено плани 1951, 1994 та 2015 р. Зображення були відцифровані для подальшого порівняння із сучасним планом. Отриманий результат довів, що плани Б. Шрамка та Т. Варвянської від-

повідують дійсним розмірам пам'ятки (рис. 1.). Розбіжності у показниках висоти та розмірах становлять кілька метрів, що є допустимим. Помилка у розмірах стосується тільки текстової частини опису Розритої Могили.

Уперше «розритий курган» згадується ще в першій половині XVII ст. на сторінках «Книги Большому Чертежу» [4, с. 63]. Проте у тексті йдеться про курган у межиріччі Мерли та Мерчика, а у випадку з Розритою Могилою об'єкт знаходиться між Мерлою та Ворсклою. Таким чином, є певне географічне неспівпадіння у розташуванні пам'ятки. У межиріччі Мерли та Мерчика відомі кілька великих майданів, зокрема великий майдан в урочищі Могили Замайські поблизу Добропілля. Який саме об'єкт згадується в «Книге Большому Чертежу» без картографічних матеріалів установити важко.

Одним із перших дослідників Розритої Могили архієпископ харківський і чернігівський Філарет наводить опис курганного могильника та майдану.

В полуторе версты от Рублевки к северо-западу от слободы, на возвышенной равнине, при дорогах, идущих из Рублевки в Опошно, Котельву и Краснокутск, стоит очень высокий курган, отличаемый в говоре народа то именем Разрытой Могилы, то Шведского городка. Курган круглый и в окружности при подошве 170 сажень, вышиною от подошвы по косогору его 11 сажень; с вершины его простой глаз легко различает предметы на 10 верст в окружности. В середине его — глубокая пустота и на дне плоскость до 40 саж. в окружности, с приметными внутрь горы прокопами. В эту пустоту ведут сверху кургана 5 канав или ходов. В 8 саженьях от кургана идет кругом его ров в 4 саж. глубиною и за рвом вал в 3 саж. вышиною, с тремя входами к кургану. 3 входа защищены еще небольшими курганами и ямами. В 30 саженьях от вала расположена батарея, закрытою стороною обращенная к Рублевке, она 10 саж. в длину, 4 в высоту, с заметными местами для орудий ... Народное предание говорит, что в Разрытой Моги-

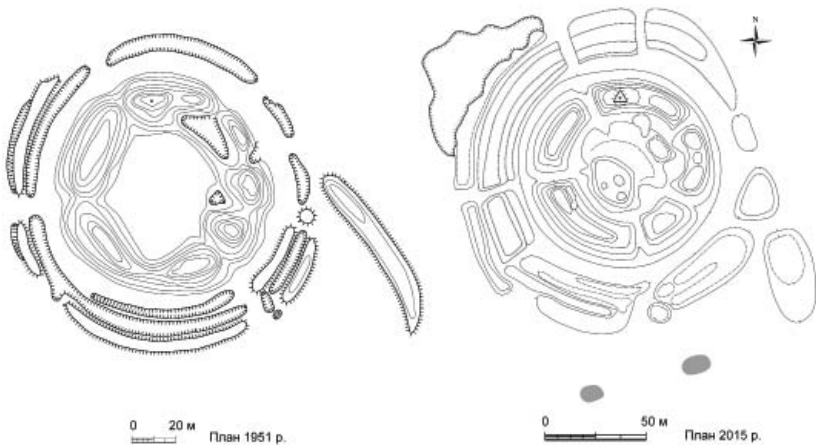

Рис. 1. Майдан в ур. Розрита Могила. Плани Б. Шрамка 1951 р. та Є.Осадчого і О. Короті 2015 р.

ле квартировали шведы на пути своем из Городеньки, в зтой могиле, говорят, хранили они артиллерию и фураж и квартирование их продолжалось довольно долго [13, с. 259].

Цей текст доволі точно описує майдан. Вірно вказані конфігурація й окремі розміри та складові. Філарет наводить дані народних переказів про існування всередині майдану артилерійського складу часу Північної війни, проте не підтверджує це даними архівних джерел. Виникає питання про розташування «батареї», що, згідно опису, знаходилася з південно-східної сторони майдану. Батареями у XIX ст. називали квадратні або підковоподібні високі насипи, часто це були майдани [8, с. 99–101]. І. Зарецький, який у 80-х роках XIX ст. досліджував майдан, також вказує на розташування двох насипів у вигляді незамкнених кілець на схід від майдану. Він також зазначає, що насипи руйнуються місцевими селянами [2, с. 11].

Розрита Могила відрізняється з-поміж решти майданів околиць Більського городища своїм устроєм. Під час вибору ґрунту, багатого на селітру, сам насип було перетворено на кільцеподібний майдан з п'ятьма проходами, які утворилися у процесі розробки курганного насипу і округлою ямою, що зруйнувала поховання. Кільцеподібні майдани є досить рідкісними на території Дніпровського Лівобережжя. Це пояснюється передусім технологічними особливостями процесу видобутку ґрунту з насипу. В більшості випадків ми маємо справу з підковоподібними насипами з одним проходом і буртами.

Порівнюючи обсяг викинутого та промитого ґрунту з насипу й об'єм «вусів» поруч із майданом стає очевидним їх неспівпадіння. Виявлені В. Приймаком у південній частині майдану плями від печей свідчать про те, що варіння селітри відбувалося на місці [5, с. 18]. Поруч знаходиться озеро та ліс. Швидше за все решта бургів, зокрема «батарея», були знищені при розорюванні полів навколо майдану та будівництва автодороги.

Під час обстеження й картографування курганної групи на північ від Розритої Могили було виявлено поселення з матеріалами черняхівської культури та козацького часу. Воно розташоване за 400 м на північ від майдану. Займає схил другої надзаплавної тераси невеликого озера. Орієнтовні розміри поселення 270x100 м. Це поселення може бути рештками табору селітроварів. Подібні пам'ятки відомі у Поворсклі за розкопками В. Приймака [5, с. 48–55].

Є кілька версій, щодо функціональної належності споруди. Вони базуються передусім на трактуванні зовнішнього вигляду та промірів, що були здійснені у 1951 та 1994 р.

Перша – городище доісторичних часів.

Друга – культова споруда, що була споруджена поряд із курганами.

Третя – курганний насип, зруйнований роботами селітроварів.

Версія про те, що майдани є рештками городищ була популярна наприкінці XIX – на початку XX ст. Її підтримували В. Пассек, В. Ляскоронський і І. Зарецький. З розвитком археологічної науки від неї відмовилися. Б. Шрамко, один із дослідників Розритої Могили, вважав її рештками святилища або місцем поклоніння місцевої групи населення раннього залізного віку. Отримані дані були доповнені астрономічними спостереженнями, здійсненими Ю. Бойком. У результаті вчені дійшли висновку, що даний об'єкт був збудований для культових цілей і пов'язаний зі спостереженнями за небесними світилами. На підтвердження цієї гіпотези наводяться таблиці розташування небесних світил і вершин та западин майдану [15, с. 31–32].

Однак, аналіз планів 1951 та 2015 р. виявив кілька незначних розбіжностей, що можуть вплинути на точність проведених Ю. Бойком вимірів. Так виїмка Б1, що позначена на плані 1951 р., при обстеженні майдану не виявлена, а вершини 3 і 3а є нерозривним масивом. Виїмка Б, що є однією з основних при спостереженні рівнодення, позначена не зовсім точно, а її відхилення становить майже 20° на південь, що значно змінює астрономічні висновки. Вершини 5 і 5а більш пізнього походження. Північна вершина була використана під час встановлення триангуляційного пункту, що деформувало вершину і стало причиною появи виїмки. Співставлення азимутів основних виїмок і вершин на плані 1951 та 2015 р. свідчить про незначні неспівпадіння.

Версія щодо визначення Розритої Могили як об'єкта селітроваріння була підтримана О. Супруненьком, С. Скорим і В. Приймаком. Вченими було проаналізовано дані писемних джерел першої половини XVII ст., де мова йде про видобуток селітри навколо Більського городища [2, с. 27–38; 5, с. 16–19]. На користь цієї гіпотези свідчать і археологічні знахідки козацької доби, здійснені І. Зарецьким навколо Розритої Могили [2, с. 17].

Для встановлення функціональної належності Розритої Могили необхідно знайти аналогічні комплекси, що мають чітке визначення. Найбільш типологічно близьким до Розритої Могили є майдан Печище, що має 7 вершин та кілька проходів (рис. 2). У середині XIX ст. цей майдан був описаний архієпископом Філаретом. У тексті, зокрема, йдеться про наявність поряд із майданом печей, що дали назву селу. Також є згадка про виявлення на майдані комплексу речей, що можуть походити із зруйнованого поховання [13, с. 587]. При картографуванні майдану виявлено пошкодження частини насипу. В результаті зачистки з'ясовано, що він складається з прошарків жовтої глини та чорнозему. Поряд із насипом знаходяться викиди відпрацьованої землі та бурти підготовленого для виварювання ґрунту [6, с. 45].

Рис. 2. Курганний могильник в с. Печише Сумського району. План Є.Осадчого і О. Короті 2012 р.

Співставлення виїмок і розривів рову Розритої Могили свідчить про те, що вони зроблені одночасно для того, щоб виносити ґрунт за межі майдану. Така конфігурація не є винятковою, майдани з двома та більше прохо-

дами відомі на території Верхньої Сули. У описі Філарета згадуються ями та насипи навколо проходів, що також є типовим для розташування селітроварних печей. Це підтверджують дані геофізичних досліджень майдану Малий Скоробір. При співставленні плану та даних геофізичної зйомки видно, що печі знаходилися саме біля проходів майдану [7, с. 58–59].

Цікава аналогія Розритій Могилі є на малюнку Т. Шевченка [10, с. 75]. Це «Чумаки серед могил» 1846 р. із Седнівського альбому (рис. 3). Художником зображені чумаки, що зупинилися на шляху серед курганного могильника. На задньому плані чітко виділяється високий насип із кількома проходами. На жаль, на сьогодні нема даних про цей курган, коли і хто його розкопував. Відсутня згадка про цей курган і у працях Д. Самоквасова, який вперше дослідив курганні могильники у Седневі. Це могильник на Городнянському шляху, де серед давньоруських курганів є насипи висотою 5–6 м і діаметром понад 30 м [9, с. 150–151]. Ймовірно, що один найбільших насипів було використано для видобутку ґрунту наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли на території містечка Седнів функціонував селітряний завод. Технологія видобутку селітри в XVIII ст. передбачала промивку землі, збагаченої органікою у стаціонарних майстернях. Для виготовлення буртів було використано ґрунт із кургану. Цим же пояснюється відсутність викидів ґрунту поряд із насипом.

У 1984 р. поблизу с. Новий Мерчик Б. Шрамко та Ю. Бойко дослідили два майдани у яких не було решток поховань і об'єктів, пов'язаних із селітроварінням. Це дозволило Ю. Бойку зробити висновок про те, що майдани є рештками культових споруд, що збудовані за єдиним планом поблизу курганів. Автор наголошує на тому, що технологія складання насипів із вальків чорнозему характерна для фортифікаційних споруд [15, с. 25]. Але дослідження значної кількості валів городищ раннього залізного віку Середньої Ворскли та Псла не зафіксували таких конструктивних особливостей [11, с. 116–120]. Розрізи укріплень Більського городища здійснені В. Приймаком і Д. Гречком також не виявили у тілі валу чорноземних вальків [3, с. 37–38; 12, с. 10–11]. Такі конструкції типові саме для поховальних споруд.

На жаль, комплексне дослідження цих складних споруд тільки-но починається. Не розроблено загальної типології об'єктів селітроваріння. Щоправда авторами при проведенні картографування комплексу майданів поблизу с. Залатиха Роменського району Сумської обл. було виявлено не тільки класичні майдани, але й насипи-донори, ґрунт яких використовувався на варниці, що знаходилася поряд. Такі насипи часто вибиралися до дна разом із поховальною камерою. Квадратні та прямокутні западини на дні ям часто є свідченнями цього, а відсутність печей пояснюється тим, що майстерня розташовувалася на сусідньому майдані. Конфігурація насипів, що використо-

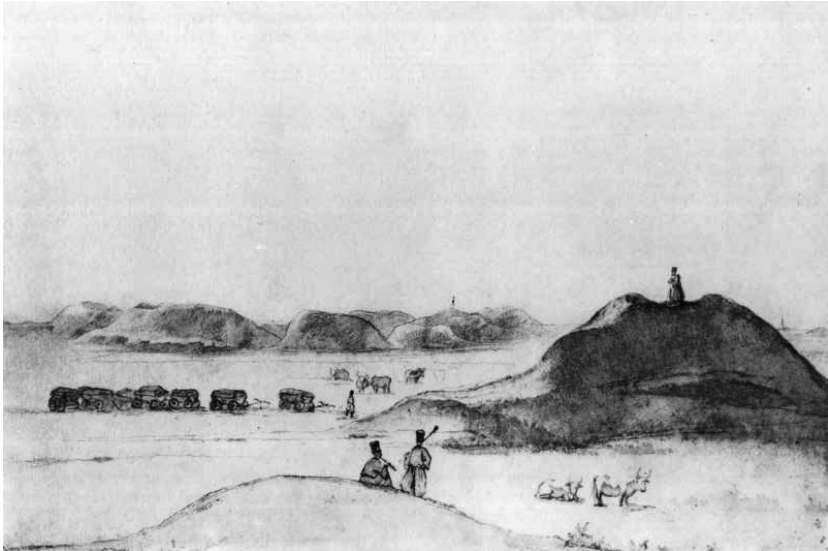

Рис. 3. Чумаки серед могил. Малюнок Т. Шевченка 1846 р. із Седнівського альбому.

вувалася селітроварями буде схожою – підковоподібна з одним або кількома проходами. Авторами зафіксовані насипи, де тільки-но почали вибирати ґрунт і надавати підковоподібної форми. У такому разі насипи-донори дійсно не будуть містити решток поховання і там будуть відсутні печі й технологічні приміщення селітроварів. У цьому випадку єдиним підтвердженням, що насип є рештками кургану, буде виявлення курганного ровика.

Отже, Розрита Могила має всі ознаки класичного майдану – наявність ями посередині, проходи, що ведуть назовні, бурти відпрацьованого ґрунту та рештки селітроварних печей. Навколо майдану є ровик із невеликим валом, насип складається з прошарків глини та чорнозему, що типове для поховальних пам'яток раннього залізного віку. Остаточним вирішенням питання про належність Розритої Могили є проведення археологічних і геофізичних робіт навколо центрального насипу.

Джерела та література

1. Бойко Ю.М. О функциональном назначении некоторых майданообразных сооружений украинской Лесостепи / Ю.М. Бойко // Древности. – 2009. – С. 24 – 35.
2. Варвянська Т.В. Розрита Могила / Т.В. Варвянська, О.Б. Супруненко. – Полтава : вид ЦОДПА, 1996. – 48 с.
3. Гречко Д.С. Результати дослідження Куземинського укріплення / Д.С. Гречко // Археологічні дослідження Більського городища-2014 : зб. наук. пр. – К. ; Котельва : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2015. – С. 35–49.

4. Книга Большому Чертежу / [под ред. К.Н. Сербиной]. – М. ; Л.: изд. АН СССР, 1950. – 228 с.
5. Каравайко Д.В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д.В. Каравайко, С.А. Скорый, В.В. Приймак. – Полтава : Полтавський літератор, 2008. – 76 с.
6. Коротя О.В. Селитроварний комплекс у Верхньому Посуллі / О.В. Коротя, Є.М. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. – К. ; Нікополь, 2013. – Вип. 22. – Ч. I. – С. 44–49.
7. Коротя О.В. Сучасні методи дослідження селитроварного комплексу в урочищі Скоробір / О.В. Коротя, Є.М. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. ст. – К. ; Нікополь, 2013. – Вип. 22. – Ч. I. – С. 57–63.
8. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии. Сборник топографических сведений. Издание Полтавской Учёной Архивной Комиссии / Н. Макаренко. – Полтава : типография Тов. печатного дела, 1917. – С. 99.
9. Міден Е. Топонімічний словник Седнева / Е. Міден // Сіверянський літопис. – 2013. – № 2. – С. 144–158.
10. Національний музей Тараса Шевченка [Альбом] / упор. Т. Андрущенко, С. Кальченко. – К. : Мистецтво, 2002. – 224 с. ; іл.
11. Осадчий Є.М. Маловідомі городища скіфського часу північної округи Більського городища / Є.М. Осадчий, О.В. Коротя, Ю.М. Берест // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава : вид. ЦОДПА, 2006. – № 1/2006. – С. 115–121.
12. Приймак В.В. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005–2006 рр. / В.В. Приймак, О.В. Коротя, А. І. Охрімченко, О. В. Сидоренко // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф.е. 2006/85, 148 арк.
13. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – М. : типография В. Готье, 1857. – Отд. III. – 604 с.
14. Шрамко Б.А. Майдан Разрытая Могила / Б.А. Шрамко // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава : вид. Археологія, 2000. – № 1–2. – С. 19–25.
15. Шрамко Б.А. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерлы / Б.А. Шрамко, Ю.М. Бойко // Вестник Харьковского университета. – Х. : изд. ХГУ, 1989. – История. – № 316. – С. 103–108.

Осадчий Е.Н. Майдан Разрытая Могила

В статье приводятся данные о картографических работах на одном из наибольших майданах Днепровского Левобережья Разрытой Могиле. В результате использования современных ГИС-технологий проведено сравнение всех имеющихся планов Разрытой Могилы. Внесены поправки в административное расположение памятника и его основные характеристики. Автор приводит свои аргументы в пользу принадлежности Разрытой Могилы к памятникам селитроварения. Публикуются данные об аналогичных объектах, связанных с селитроварением.

Ключевые слова: памятники селитроварения, археология, майдан Розрытая Могила.

Osadchiy E.N. Maydan Rozryta Mohyla

The article presents data on the cartographic work on one of the largest saltpeter brewing centers of the left bank Dnieper Rozryta Mohyla. As a result of modern GIS technology use was compared all Rozryta Mohyla existing plans. It was amended the administrative location of the monument and its main characteristics. The author cites the arguments in favor of affiliation of Rozryta Mohyla to the monuments of saltpeter brewing. Published data on similar facilities associated with saltpeter brewing.

Key words: saltpeter brewing sites, archeology, Rozryta Mohyla Area.

Надійшло до редакції: 19.10.2015 р.